सीमन्तोन्नयनं, क्ली. (सीमन्तस्य उन्नयनं उत्तोलनं यत्र।) संस्कारविशेषः। इति जटाधरः॥ तद्विधानञ्च यथा,—

अथ सीमन्तोन्नयनम्।

"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनञ्च कृत्वा सीमन्तोन्नयनं कार्य्यम्। तथा च नारदः।

'येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात्।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात्॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः।
अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः॥

क्रमात् भ्रातॄणां संस्काराणाञ्च पौर्व्वापर्य्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषय एव। विवाहे तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम्।

देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्।
सर्व्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः॥
संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन।
हुत्वैतदेव कुर्व्वीत ये तूपनयनादधः॥'

एतदित्यनेन सर्व्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम्। उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि।

'गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्।
सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु॥'

इति छन्दोगपरिशिष्टात्॥ * ॥

गोभिलः। अथ सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा। अथ पुंसवनानन्तरम्। सीमन्तः केशरचनाविशेषः। वाशब्दैक्यान्न चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः। किन्तु पूर्व्वपूर्व्वकालः प्रशस्तः। समर्थस्य क्षेपायोगात् इति न्यायात्। ततश्च नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम्। प्रथमगर्भ इत्युपादानात्। यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः। इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः। बृहद्राजमार्त्तण्डे।

'या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन।
अङ्के विधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति॥*॥
षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्कीज्यकुजदिनकृतां नन्दभद्रे तिथौ चे
मैत्रे मूले मृगाङ्के करपितृपवने पौष्णविष्णुत्रियुग्म
पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभसे वृश्चिके वापि लग्ने।
चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म्म॥
मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च।
केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ॥

गोभिलः। प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेः प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत्। पश्चात् पतिरवस्थाय युगमन्तमौडुम्बरं शलाटुग्रथ्नमावध्नाति अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इति। अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा। युगानि फलानि यस्मिन् शलाटुग्रथ्ने नीलस्तवके स युगमान् तं मतुवन्तम्। तथा च भट्टनारायणधृतं छन्दोगपरिशिष्टम्।

'शलाटु नीलमित्युक्तं ग्रथ्नस्तवक उच्यते।
कपुष्णिकाभितः केशा मूर्द्ध्नि पश्चात् कपुच्छलः

एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम्। उडुम्बरभवमौडुम्बरम्। अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण भार्य्यायाः कण्ठे बध्नाति॥ * ॥ अथ सीमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम्। अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सीमन्तं ललाटोर्द्धं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जलीभिस्तिसृभिः। एकवारकरणाद्यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः। प्रथमादिपदानि तु व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथङ्नियोगार्थम् पिञ्जली पवित्रम्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्

'अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्।
एतदेव हि पिङ्गल्या लक्षणं समुदाहृतम्॥'

गोभिलः। अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्च्चा वीरास्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः॥ तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।

'श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः।
तिलतण्डुलसम्पाकः कृषरः सोऽभिधीयते॥'

ततश्च शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयति इति पूर्व्वसूत्रादनुवर्त्तते॥ * ॥ अथ पूर्णेन सूत्रचात्रेण वाकामहमित्येतयर्च्चा। चात्रं तर्कुः। तेन सूत्रपूर्णेन वाकामहमिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः। त्रिः श्वेतया शलल्या यास्ते वाके सुमतय इति स्थानत्रितये शुक्लेन शेजाजन्तुकण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः। कृषरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत्। कृषर उक्तः। स्थालीपाकश्चरुः स उपरि दत्तघृतस्तं बध्वाः प्रदर्शयेत्। स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृषरस्य श्रपणार्थम्। मनुष्यार्थत्वात् द्विःप्रक्षालनम् ततश्च यः कश्चिन्महानसे श्रपयित्वा स्थापयेत्। किम्पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् किं पश्यसीति पतिरुक्त्वा प्रजामित्यादि मन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत्। तं सा स्वयं भुञ्जीत। तमेवेक्षितं कृषरम्। वीरसूर्जीवसूर्ज्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्व्वाग्भिरुपासीरन्। वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूस्त्वं भवेति वाक्यशेषः प्रतिपदं स्यात्। जीवतो दीर्घायुषः पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नी जीवपत्नी अविधवेत्यर्थः। एवं प्रकाराभिर्व्वाग्भिरनुनयेयुः। क्रमश्च महाव्याहृतिभिर्हुत्वा औडुम्बरफलस्तवकं कण्ठे बद्ध्वा प्रजामिति वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समापयेत् ततो ब्राह्मण्य उपासीरन्।" इति संस्कारतत्त्वम्॥

सीमा,[न्]) स्त्री,(सीयते इति। सि + "नामन्सीमा,) सीमन्व्योमन्निति।" उणा० ४।१५०। इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः। "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्।" ४।१।१३। इति पाक्षिको डाप्।) ग्रामादीनामवधारितान्तभागः। सीमाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मर्य्यादा २ अवधिः ३ आघाटः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ८। २५३—२५४।

"यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः॥")

स्थितिः। (यथा, माघे। ३। ५७।

"यस्यामजिह्मा महतीमपङ्काः
सिमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः।
जनैरजातस्खलनैर्ण जातु
द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः॥")

क्षेत्रम्। अण्डकोषः। इति मेदिनी॥ (यथा,—

"केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥"

इति सिद्धान्तकौमुदी। २। ३। ३६॥)

वेला। इति विश्वः॥

सीमाविवादः, पुं,(सीमायाः विवादः।) ग्रामादीनां सीमाविषयककलहः। यथा। अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते।

"सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः
गोपाः सीमाकृषाणा ये सर्व्वे च वनगोचराः॥
नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः।
सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम्॥"

ग्रामद्वयसम्बन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्व्वर्त्तिक्षेत्रमर्य्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्व्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुः निश्चिनियुः सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा। जनपदसीमा १ ग्रामसीमा २ क्षेत्रसीमा ३ गृहसीमा ४ चेति। सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा तदुक्तं नारदेन।

"ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानी भयवर्ज्जिता।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता॥"

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता। वृक्षादीनां प्रकाशकत्वेन ध्वजतुल्यत्वात्। मत्सिनी सलिलवती मत्स्यशब्दस्य स्वधारजललक्षणत्वात्। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती। तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात्। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्म्मिता। राजशासननीता। ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्म्मिता एवम्भूतायां षोढ़ा विवादः संभवति। यथाह कात्यायनः।

"आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च
अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः॥"

इति। तथा हि। ममात्र पञ्चनिवर्त्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्त्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः। पञ्चनिवर्त्तना मदीया भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम्। पञ्चनिवर्त्तनो ममांश इत्युक्तेऽंश एव नास्तीत्यस्ति-